

УДК 316.334.3: 303] (477)

Кириченко В. О.

ДИСКУРСИВНИЙ ПІДХІД ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Статтю присвячено розгляду основних підходів щодо дискурсу та теорій дискурс-аналізу крізь призму дослідження політичної культури. Подано характеристику феномена політичної культури як центрального концепту політичної науки та запропоновано її визначення. Особливу увагу приділено ролі мовних та мовленнєвих практик політичних акторів у процесі створення нових та підтримки усталених норм і стандартів поведінки, які виражаються в репрезентації соціальної реальності.

Ключові слова: політична культура, мовленнєві практики, репрезентація соціальної реальності, дискурс-аналіз.

Актуальність цієї статті зумовлено необхідністю вироблення адекватних і релевантних механізмів розуміння та пояснення сучасних політичних процесів в Україні. Новизна такої роботи полягає у спробі представлення одного з центральних понять політичної науки – політичної культури – як багатоаспектного об'єкта в рамках дискурс-аналітичного підходу. Метою дослідження є опис і характеристика політичної культури як особливого дискурсивного феномена.

Головними завданнями на шляху до досягнення такої мети є: характеристика ролі політичної культури для політики і політичної науки, опис її вербальної, семіотичної складової та формулювання базових визначень понять дискурсу та положень дискурс-аналізу з погляду їхньої релевантності та продуктивності.

Актуальним для сучасної політичної науки України є питання розвитку нових методологічних і теоретичних підходів до опису, пояснення і прогнозування політичних процесів. Це зумовлюється як зовнішніми (соціальна і політична ситуація в країні), так і внутрішніми (потреба в розширенні дослідницького поля, інституціоналізація науки, рефлексія над наявними принципами дослідження предмета політології) для політичної науки чинниками.

Політика як багаторівневий феномен вимагає для свого дослідження створення і застосування адекватних підходів та процедур, що спрямовані на розуміння, пояснення та осмислення форми, змісту та процесів, які відбуваються на різних

рівнях політичного простору України. Насамперед, це процеси, пов'язані із проблемами легітимності влади, ідентичності, взаємовідносин мас-медіа та домінантних груп та ін.

Зокрема, українська дослідниця Н. Амелченко відзначає важливість і необхідність для української політології так званої символічної революції, що її розуміють як подолання кризи, яка склалася в умовах домінування позитивістських підходів до української політики, та введення якісно нових наукових підходів задля виводу політичної науки зі стану стагнації та контрпродуктивності [1]. Тобто, потрібні інновації як у визначенні об'єкта та предмета, так і у застосуванні методик, а це вже вимагає нових поглядів на природу соціальної реальності, її структуру та ін.

Наприклад, політична культура привертає до себе увагу багатьох науковців, проте наявний інструментарій з її дослідження відрізняється саме своєю стабільністю і «прогнозованістю» в досягненні результатів. Багато сучасних явищ української політики певним чином вилучаються з поля зору дослідників.

Задля дослідження цієї проблеми треба дати визначення політичній культурі, яке акцентує комплексність та багаторівневість цього феномена. Російський науковець О. Дегтярьов вказує на те, що «політична культура виступає як стрижньова ознака політики, це свого роду вісь, на якій обертається решта об'єктів політичного життя», та що її можна уявити у вигляді тримір-

ної моделі, а саме: духовне усвідомлення (рефлексія через норми, доктрини, теорії), практична поведінка та інститути, що поєднують у собі теорію із практикою та створюють й закріплюють досвід [4, с. 222–225].

Російські дослідники В. Сергєєв та М. Бірюков дотримуються концепції, згідно з якою компонентами культури є соціальна онтологія, цінності та операціональні практики. Перший рівень – рефлексивна система категорій, що типологізують соціальну реальність. Другий – це система цінностей, функція яких полягає у виокремленні у соціальних ситуацій деяких аспектів із метою наділення їх ознакою за шкалою «прийнятне – неприйнятне». Рівень операціональних практик – це набір стандартних прийомів вирішення ситуацій. Він є найбільш гнучким, здатним до змін (навіть в індивідуальному порядку), та, власне, ґрунтується на певних когнітивних моделях, які містять у собі репрезентації світу, що під час комунікації спростовуються, чи, навпаки, закріплюються. Другий та третій рівні безпосередньо функціонують у дискурсі [3].

Зосередившись на цих дефініціях, можна зробити деякі висновки. Політична культура є, певною мірою, способом і програмою соціального відтворення, регулювання та управління. Актори політики є творцями та водночас носіями політичної культури, що втілюють, матеріалізують, об'єктивують її в своїй діяльності в рамках інститутів і організацій. Своєю чергою, інститути як формалізовані стандарти поведінки впливають на мислення людей та їхню свідомість. Тобто, частини політичної культури перебувають у діалектичному зв'язку.

Культура як особливий феномен осмислення людиною навколишньої реальності передбачає використання символів чи знаків, які пов'язують, опосередковують стосунки людини зі світом. Семіотична, знакова складова культури є її неодмінною та важливою ознакою. Ця складова вже припускає зі свого боку необхідність впорядкування символів, їх кодування та передачу, що й здійснюється на певних засадах, що мають історичний та мінливий характер.

Політичну культуру як об'єкт можна досліджувати за допомогою декількох методів, кожний з яких має свій пізнавальний потенціал. Російська дослідниця Н. Печерська на основі виділення базових метафоричних моделей, уживаних у науці, вважає, що в соціальних і гуманітарних науках існує радикальний розрив у поглядах на природу соціальної реальності, і відзначає наявність двох фундаментальних методологічних позицій в аналізі соціальних феноменів: позитивізму та конструктивізму [6]. Конструктивізм як базові принципи визначає, зокрема:

- єдність та взаємообумовленість інституційних (структурних) та суб'єктивних (символічних та волюнтаристичних, творчих) практик людини;
- центральну роль знаків і символів у виробництві й відтворенні політичної системи (причому функціонування знаків відбувається і за допомогою науковців).

Саме для цієї позиції властива ретельна увага до якісних методів, які можна застосовувати до мовних та мовленнєвих практик. На тлі розвитку й упровадження інтерпретативних методів у гуманітарні науки зростала увага до одного з базових понять лінгвістики й філософії 50–60-х років ХХ століття – дискурсу.

Філософське коріння пошуку визначення і пояснення дискурсу як соціального феномена слід убачати в працях попередника сучасних дискурс-аналітиків М. Фуко. Французький мислитель визначає дискурс як «практику, яка систематично формує об'єкти, про які вона говорить» [10, с. 50]. Він визнає творчу функцію дискурсу, яка проявляється в діяльності з опису й одночасного облаштування соціальної реальності. Хоч ця діяльність і несе на собі елемент творчості, але підкоряється водночас своїм власним сталим правилам. У пізній період своєї творчості, період «аналітики влади», М. Фуко розробляв концепцію «влади-знання», вказуючи на взаємообумовленість цих феноменів суспільства: влада необхідно вимагає наявності і використання знання, знання потребує інстанції, що диктує умови його встановлення та реалізації, тому й зростає з владою – вони створюють одне одного [11].

У руслі конструктивістського підходу розробляють особливе трактування дискурсу. Тут дискурс розуміють як форму, зміст і процес пізнання, розуміння і репрезентації світу. Формою є сам текст зі своїми параметрами, одиницями, структурою. Змістом є значення слів та смисл тексту, а процес – це власне дискурсивна взаємодія, в рамках якої відбувається, наприклад, політична соціалізація, чи дебати в парламенті, або виступ політика перед аудиторією.

Досить слухним є зауваження теоретиків соціології знання П. Бергера і Т. Лукмана щодо «смислових універсумів реальності», що є засобами легітимації та матрицями значень, які не лише організують об'єктивну соціальну реальність, а й детерміновані нею (діалектика дискурсу). Ці автори стверджують, що в процесі взаємодії люди обмінюються своїми моделями, або картинками, версіями світу, тобто суб'єктивними значеннями, і за допомогою спілкування формують, конструюють об'єктивований соціальний простір, наповнюючи його смислами, тим самим створюючи культуру [2, с. 152–161].

Дискурс виражає ставлення суб'єкта до світу, задає його позицію, виступає як феномен, що орієнтує і організує діяльність свого «власника». З одного боку, дискурс як «історію та оповідання про життя» вважають чинником бачення соціальної реальності, картиною світу, що створена людиною та обумовлює її поведінку. З іншого боку, в рамках когнітивного підходу, що свого часу виступив як протипага біхевіоралізму, науковці вважають за доцільне спрямовувати зусилля на вивчення ментальних моделей саме через тексти, тобто відокремлюють ментальну сферу та знання від власне дискурсу як лише суворе відбиття цих моделей.

Таке ставлення видається сумнівним, бо не враховує процесу отримання знань, його принципово дискурсивного походження. Але з огляду на велику увагу прихильників когнітивізму до мови та мовлення, можна вважати, що обстоювання ними такого розрізнення є значною мірою аналітичним, застосовуваним задля дослідницьких завдань.

Історично вперше поняття «дискурс-аналіз» наведено у праці З. Харріса, американського лінгвіста, що проголосив необхідність розвитку нових підходів у вивченні писемних текстів через введення об'єкта дослідження довжиною більше ніж речення – понадфразових одиниць [13]. Це уможливило пошук варіантів залежності текстових одиниць між собою та від інших текстів. В 60-ті роки ХХ століття ситуація змінилася з переорієнтацією уваги вчених на соціальні умови виробництва дискурсу, його підоснову, з встановленням акценту на креативних, смислоформуючих, конституюючих функціях дискурсу. Також не залишається «на узбіччі» й прагматичний аспект дискурсу, що дає змогу зорієнтуватися на функціональному навантаженні тексту, інтенціях автора.

Підсумовуючи певний етап становлення трактувань поняття, російські дослідники О. Русякова та Д. Максимов, наприклад, під політичним дискурсом розуміють «знаково-символічний спосіб комунікації, націлений на виробництво і відтворення знань, образів, смислів, значень, цінностей та інтерпретацій, що забезпечують репрезентацію, легітимацію, позиціонування та ієрархізацію соціальних суб'єктів у динамічному просторі політики», а дискурс-аналіз – це «методологія виявлення політичних смислів соціальних відносин та інтеракцій» [8].

Дійсно, методологія дискурс-аналізу як дослідницька програма передбачає, передовсім, пошук за поверхневими шарами глибинних значень, відсторонення кон'юнктурних ефектів та встановлення суттєвих елементів із подальшим закріпленням їх у макромодель, що організує інтенції автора та продукує сенс. Наголосимо,

що така макромодель і створений на її основі дискурс не є суто індивідуальними творіннями суб'єктів, а є комбінацією із взаємодії соціальних якостей індивідів, що встановлені соціумом (чи, інакше, ролей), та уявлень носіїв стосовно цих якостей, чи в межах термінології французького лінгвіста М. Пеше, ситуацій та положень [7].

У деякому розумінні, дискурс має два аспекти: як стратегія і як тактика. І якщо стратегія дає змогу думати про вплив на індивідуальну практику соціальних стереотипів, структури, то тактика характеризує «стиль» – риси автора, що створюють ефект його володіння правилами та особистого використання в окремих випадках. Тобто, в дискурсі ми бачимо взаємодію загального та приватного.

Дискурс-аналіз важливий як спосіб актуалізації на основі вивчення тексту складових політичної свідомості, виведення їх на рівень рефлексії, додання їм статусу сталих, впливових чинників політичної культури. Цей метод дає змогу відтворити образи сприйняття політики її акторами, її бачення учасниками політичної дії й взаємодії. Спостережувана амбівалентність («уявлення про щось» певною мірою і є цим «щось»), тобто питання про взаємодію дискурсу та його предмета чи об'єкта (при цьому це є умовне введення цих понять, тому що дискурс-аналітики дуже делікатно користуються суб'єкт-об'єктними опозиціями та часто заперечують їх), про взаємодію мови та реальності знімається за допомогою запропонованого М. Фуко та популярного серед його послідовників диспозитивного аналізу. Так, диспозитив визначається як гетерогенний ансамбль елементів дискурсивного та недискурсивного походження: самі дискурси, інститути, матеріальні об'єкти – та дає змогу поєднати компоненти вербального та невербального походження задля адекватного пояснення соціальних змін [11, с. 179–218].

Образи та уявлення людей, що вони мають стосовно реалій їхнього життя, стають цими реаліями. Таким чином, ці образи і є політичною культурою. Відтворення образів, що складаються на різних рівнях політичного простору, дасть змогу змодельовати цілісну картину уявлень, що є в рамках сучасного стану українського суспільства, та продемонструвати їх конкуренцію і боротьбу за здатність визначати певні аспекти політики. При цьому дослідження політичної культури шляхом дискурс-аналізу передбачає запровадження низки методологічних кроків, спрощень, створення схем та структур текстів, їхню деконструкцію та реконструкцію.

При цьому необхідно зазначити умовність зведення багатообразних вимірювань культури до текстуальної, мовної діяльності, ототожнення

тексту і культури. Бо не можна повністю зводити багатоаспектну політичну культуру до її вербальної, семіотичної частини, хоч би які вона функції не мала. Такий крок є умовою пізнавальної цінності та можливостей політологічних методів у теоретичних і прикладних дослідженнях.

Дискурс-аналіз слід розуміти як комплексний дослідницький підхід, що охоплює теоретичні розробки різних наук і дисциплін. Під час його становлення та інституціоналізації склалося декілька напрямів, що акцентують окремі сторони такого складного комунікативного явища, як дискурс. Деякі традиції мають парадоксальний характер та суперечать одна одній [9]. Такий стан справ є наслідком фундаментально протилежних поглядів на суть та природу соціальної реальності.

Для докладної характеристики дискурс-аналітичних підходів слід виділити основні школи, що працюють у конструктивістській парадигмі і застосовують її ідеї для критичного осмислення соціальної реальності. Критерієм їх розрізнення можуть слугувати різні ознаки, але ми візьмемо до уваги погляди науковців на взаємовплив дискурсивних та недискурсивних практик. Так, варто відзначити наявність на цей момент таких напрямів: критичний дискурс-аналіз, який визнає розрізнення та різномірність цих практик, своєю чергою цей підхід поділяється на різні численні напрями (Т. ван Дейк, Н. Фейрклоу, Р. Водак, Я. Блумаарт); постмарксистська школа, пов'язана з іменами Е. Лаклау, Ш. Муффа, С. Жижека – вони визнають дискурсивну природу усієї соціальності; психологічний ухил, представлений Дж. Поттером і М. Уезерелл, які розглядають взаємодію дискурсу та інших соціальних практик на рівні використання стратегій позиціонування людей у контексті реальної, «живої» взаємодії, в ході якої функціонують соціальні інститути, а примат дискурсу стосовно соціуму (або навпаки) не можна стверджувати наперед.

Найбільше прихильників має критичний дискурс-аналіз за свою продуктивність та «середню лінію» у вирішенні проблеми зв'язку дискурсу та недискурсивних практик. У рамках критичного дискурс-аналізу автори дають такі дефініції дискурсу. Голландський дослідник Т. ван Дейк пише, що «дискурс є складною єдністю мовної форми, значення і дії, що характе-

ризується поняттям комунікативної події» [5, с. 125], а текст масової комунікації розуміють «як особливий тип мовної взаємодії та особливий тип соціальної дії» [5, с. 120]. Тобто, для нього дискурс є текстом, що створений за особливими умовами та правилами, які мають водночас ментальну (утворюються за допомогою психічних когнітивних процесів) та соціальну (створюються людьми під час взаємодії та передаються внаслідок соціалізації) природу.

Британський науковець Н. Фейрклоу визначає дискурс як «актуальне використання мови, що розуміється як один з соціальних елементів, тісно пов'язаних з іншими» [12, с. 3]. Крім того, дискурси є «способами репрезентації аспектів світу – процесів матеріального світу; “ментального світу” думок, відчуттів, переконань; соціального світу. Різні дискурси – це різні бачення миру, асоційовані зі ставленням людей до світу... Скоріш за все, це не тільки репрезентації світу-як-він-є, але також і творчі, проектні, такі, що представляють різні світи» [12, с. 124].

Застосований Т. ван Дейком та Н. Фейрклоу, вказаний підхід дав змогу проаналізувати моделі представлення навколишньої реальності, стереотипи членів різних соціальних груп й інститутів, що формують як повсякденне життя, так і основи державної політики; стратегії та ресурси використання ними власних уявлень про світ, що склалися і підтримувалися соціально, в процесі соціальної взаємодії. Фактично, ці вчені визнають можливим творення соціального простору в процесі інституціоналізації дискурсу.

Отже, на основі викладеного матеріалу можна констатувати, що семіотична, знакова складова політичної культури відіграє значну роль у процесі функціонування політики, тому що опосередковує людські стосунки із об'єктивними соціальними та політичними процесами та є засобом опанування реальності. Багато дослідників задля подолання опозиції агента та структури визначали діалектичний зв'язок символічних процесів, детермінованих людиною, та об'єктивно існуючих явищ та феноменів: люди створюють свій світ, який потім створює їх самих. Саме в знаходженні цього зв'язку та його експлікації полягає завдання дискурс-аналізу, в рамках якого активно розробляються концепції дискурсу як складного соціального акту, що має вербальний, мовний характер.

Література

1. Амеліченко Н. А. Чи можлива в українській політології «символічна революція»? / Н. А. Амеліченко // Наукові записки НаУКМА. – 2006. – Том 57. Політичні науки – С. 15–24.
2. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: Медиум, 1995. – 323 с.
3. Бирюков Н. И. Парламентская деятельность и политическая культура / Н. И. Бирюков, В. М. Сергеев // Общественные науки и современность. – 1995. – № 1. – С. 61–74.
4. Дегтярев А. А. Основы политической теории / А. А. Дегтярев. – М.: Высшая школа, 1998. – 239 с.
5. Дейк ван Т. А. Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. ван Дейк. – М.: Прогресс, 1989. – 312 с.

6. Печерская Н. В. Знать или называть: метафора как когнитивный ресурс социального знания / Н. В. Печерская // ПОЛИС. – 2004. – № 2. – С. 93–105.
7. Пешё М. Контент-анализ и теория дискурса / М. Пешё // Квадратура смысла. Французская школа анализа дискурса. – М. : Прогресс, 1998. – С. 302–337.
8. Русакова О. Ф. Политическая дискурсология: предметное поле, теоретические подходы и структурная модель / О. Ф. Русакова, Д. А. Максимов // ПОЛИС. – 2006. – № 4. – С. 26–44.
9. Трахтенберг А. Д. Дискурсивный анализ массовой коммуникации и парадоксы левого сознания / А. Д. Трахтенберг // ПОЛИС. – 2006. – № 4. – С. 44–52.
10. Фуко М. Археология знания / М. Фуко. – К. : Ника-Центр, 1996. – 208 с.
11. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности / М. Фуко. – М. : Касталь, 1996. – 448 с.
12. Fairclough N. Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research / N. Fairclough. – L., N. Y. : Routledge, 2003. – 200 p.
13. Harris Z. S. Discourse analysis / Z. S. Harris // Language. – 1952. – Vol. 28. – P. 1–30.

V. Kyrychenko

DISCOURSIIVE APPROACH TO STUDY OF POLITICAL CULTURE

The article deals with the concept of discourse analysis and proposes some key definitions for the notions of political culture and discourse. Special attention is paid to the role of language and speech practices of political actors in the process of creation of new norms and standards of social behaviour and support of stable ones, which are expressed in ideologies, attitudes, images and representations of social reality. The author concludes that the discourse is the main factor of the people's action, which they use in their interaction for the purposes of legitimation and structuration of their own pictures of social reality.

Keywords: political culture, representation of social reality, language-in-use, discourse analysis.

Матеріал надійшов 11.01.2011

УДК: 304.4 (477):297

Федорів І. П.

ВПЛИВ ЗМІ НА ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

У статті розглянуто вплив медійного дискурсу на формування політичної культури. Аналіз результатів соціопитувань дав змогу визначити рівень впливу стереотипів, кліше та образів, за допомогою яких ЗМІ формують громадську думку й можуть впливати на загострення міжетнічних конфліктів, розвиток дискримінації й формування ворожої ідентичності в нацменшин щодо держави, в якій медіа або держава в цілому підтримує таку інформаційну політику.

Ключові слова: політична культура, ЗМІ, медіа, політична свідомість, громадська думка, образ, стереотип, кліше, ідентичність, мусульмани, іслам.

Термін «політична культура» вперше запровадив німецький філософ Й. Гердер. Класичне ж визначення цього поняття дали Г. Алмонд та С. Верба. З середини ХХ століття актуалізувалась потреба докладніше дослідити, які чинники й яким чином впливають на формування політичної культури.

«Політична культура – це ставлення, переконання та цінності, що лежать в основі політичної

системи суспільства... У цьому значенні, політична культура втілюється у низці феноменів, від національних гімнів та меморіальних вшанувань військових до широко поширених переконань щодо рівності чи свободи слова... До неї входять історичні міфи про нації, зразки батьківського виховання та відчуття особистої дієвості, якому кожен вчиться ще з дитинства» [10]. Науковці відзначають подвійну сутність цього яви-